

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі гендерної ідентичності і гендерної соціалізації підлітків, розкрито понятійний апарат категорій, подано погляди вітчизняних та зарубіжних науковців щодо вивчення особливостей формування гендерної ідентичності, її соціалізації підлітків.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерна соціалізація, підліток, етапи, фемінність, маскуліність, андрогінність, психологічні особливості.

Статья посвящена проблеме гендерной идентичности и гендерной социализации подростков, раскрыто понятийный аппарат категорий, поданы взгляды отечественных и иностранных ученых относительно особенностей формирования гендерной идентичности и социализации подростков.

Ключевые слова: гендерная идентичность, гендерная социализация, подросток, этапы, феминность, маскулинность, андрогинность, психологические особенности.

Дослідження гендерної проблематики на сьогоднішній час відносять до галузі соціальної психології, що найбільш динамічно розвивається.

Термін “гендер” (gender) вживається в сучасних вітчизняних й західних гуманітарних дослідженнях для позначення статі як соціального поняття і явища, на відміну від чисто біологічного розуміння статі (sex). Проте єдиного розуміння терміна “гендер” у сучасній науці не існує.

Огляд поглядів різних авторів на розуміння категорії “гендер” (О. Вороніна, Н. Ловцова, Н. Пушкарьова, Дж. Худоба, Р. Хоф) указує на те, що у всіх випадках використання цього терміна виділяються чотири групи характеристик: біологічна стать, гендерно-рольові (гендерні) стереотипи, гендерно-рольові норми й гендерно-рольова ідентичність (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна).

Розуміння терміна “гендерна ідентичність” також вирізняється: усвідомлення зв’язку з культурними визначеннями мужності й жіночності (О. Вороніна); приналежність до тієї або

іншої соціальної групи на основі статевої ознаки (Е. Терешенкова, Н. Радіна); психосексуальний розвиток, навчання соціальним ролям і формування сексуальних переваг (Б. Хендерсон); соціально-психологічний феномен, продукт і процес конструювання суб'єктом себе й соціальної реальності за допомогою конструктів маскулінності й фемінності (Е. Здравомислова, А. Тьомкіна); ототожнення себе з певною статтю, відношення до себе як до представника певної статі, освоєння відповідних йому форм поведінки й формування особистісних характеристик (Т. Бендас); аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі (І. Клецина), усвідомлення особистістю свого зв'язку з культурними визначеннями мужності й жіночності (Ю. Римарьов); приналежності до тієї або іншої соціальної групи на основі статевої ознаки (О. Терешенкова, Н. Радіна). Іноді в поняття гендерної ідентичності включають аспект, пов'язаний із психосексуальним розвитком і формуванням сексуальних переваг (Т. Бендас,) [2].

Проте найбільш загальне визначення гендерної ідентичності пов'язане з тим, що її розуміють як результат ототожнення особистістю себе з певною статтю, відношення до себе, як до представника певної статі, освоєння відповідних йому форм поведінки й формування особистісних характеристик (Т. Говорун, Д. Колесов, Т. Титаренко, В. Романова). При всьому різноманітті компонентів, які можуть бути включені до структури гендерної ідентичності, що найбільш часто повторюються, є два компоненти: біологічна стать (чоловік/жінка) і маскулінність/фемінність як конструкти культури й інтеріоризовані психологічні риси (О. Вороніна, Д. Воронцов, Є. Здравомислова, В. Знаків, В. Лабунська, Н. Ловцова, Л. Ожигова, Н. Пушкарьова, А. Тьомкіна, Р. Хоф). [9]

Останнім часом публікується усе більше робіт, присвячених вивченню гендерних особливостей особистості підлітків. Відомо, що моделі й пріоритети гендерної соціалізації хлопчиків і дівчаток відрізняються, а в традиційних культурах навіть полярні. У результаті гендерної соціалізації хлопчики й дівчатка опановують певні якості, які утворюють різні типи гендерної ідентичності (С. Бем, Е. Гіденс, І. Клецина, О. Ярська-Смірнова).

Гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних та географічних) чинників, а не від біологічної природи людини [1].

У розвитку гендерної ідентичності виділяють декілька етапів:

- етап формування гендерної ідентичності, який починається ще у внутріутробному періоді (П. Лесгафт). Учений вважає, що риси маскулінності-фемінності закладаються вже тоді, коли жінка чекає на дитину, а у разі небажаної вагітності або не співпадання очікувань щодо статі дитини, все це може дати поштовх до розвитку гендерної дезідентичності;
- наступні етапи розвитку гендерної ідентичності припадають на вік немовляти, дошкільний вік, молодший шкільний та підлітковий. На кожному із цих етапів гендерна ідентичність розвивається як компонент самосвідомості.

Аналіз психологічних досліджень з проблеми становлення гендерної ідентичності показує, що існує кілька теорій, що пояснюють механізми засвоєння гендерних ролей у процесі соціалізації, які можуть бути об'єднані в 3 основних підхода до розуміння процесу розвитку психіки (А. Асмолов, Л. Обухова). У руслі біогенетичного підходу створена теорія ідентифікації З. Фрейда, соціогенетичного підходу – теорія соціальних очікувань (Дж. Стоккард, М. Джонсон, Л. Вейтцман) і теорія статевої типізації (В. Мішель, А. Бандура); теорія когнітивного розвитку (А. Колберг, М. Ребекка) та теорія гендерної схеми (С. Бем).

Існує кілька підходів до типології гендерної ідентичності: біполярна, андрогінна, мультиполярна. (І.С. Кльоцина, І.С. Кон, Л.Н. Ожигова). Мультиполярна модель гендерної ідентичності припускає існування безлічі типів гендерної ідентичності. Аналіз визначень гендерної ідентичності дозволяє виділити її основні компоненти – біологічна стать й маскулінність, фемінність, андрогінність як психологічні характеристики особистості.

Відзначимо, що підлітковий вік у більшості вітчизняних (Л. Божович, Л. Виготських, І. Кон, Д. Фельдштейн, Д. Ельконін) і закордонних (Ш. Бюлер, К. Левін, Ж. Піаже, Ст. Хол, Е. Шпрангер, Е. Еріксон) психологічних підходів і теорій розглядається як суперечливий та критичний.

Найбільш важливим для процесу становлення ідентичності є підлітковий вік, адже саме в цей віковий період відбувається остаточне формування гендерної ідентичності. Ця обставина стає вирішальною в подальшому формуванні гендерного типу особистості. Зрілу або досягнуту гендерну ідентичність можна визначити як статус людини, яка на основі самостійного рішення й висновків досягла стабільного визначення себе як чоловіка чи жінки, прийняла себе цілком через гендерну поведінку, яка відповідає її біологічній статі.

І. Кон виділяє деякі особливості гендерної поведінки підлітків [7]:

1. *Поділ любові й сексу.* Юнацька мрія любові і образ ідеальної коханої часто позбавлені сексуального змісту, а образ, на який проєктуються еротичні фантазії, нерідко представляє собою тільки сексуальний об'єкт, позбавлений інших характеристик. Іноді цей еротичний образ може бути загальним для групи підлітків (у 13-14 років). Засобом “заземлити” хвилюючі їхні еротичні переживання (до яких вони психологічно й культурно часто не підготовлені) є брудні сальні анекдоти й порнографія.

2. *Експериментальний характер підліткової сексуальності.* Відкриваючи свої сексуальні здібності, підліток намагається досліджувати їх з різних сторін. Тому в цьому віці спостерігається велика кількість випадків поведінки, що відхиляється і, у більшості випадків, є природним експериментуванням.

3. *Масова мастурбація.* Підліткова мастурбація є засобом розрядки статевої напруги, що викликана фізіологічними причинами. Також вона стимулюється психічними факторами: прикладом однолітків, бажанням пізнати себе, перевірити свої можливості, одержати задоволення. А. Свядоц говорить, що “помірна мастурбація зазвичай носить характер саморегуляції статевої функції...і є нешкідливою”, Кон – про декілька побічних ефектів мастурбації.

По-перше, оргазм у цьому випадку позбавлений комунікативного початку, що становить важливий бік дорослої сексуальності. По-друге, почуття провини в підлітка, яке викликане уявленнями, які глибоко сидять у підсвідомості про порочність і небезпеку мастурбації. І останнє, фантастичні образи можуть створити нереалістичний еталон, у порівнянні з яким реальний досвід може розчарувати підлітка.

4. *Гендерні взаємини як ознака подорослішання.* Для підлітків власні переживання, усвідомленні у світлі стереотипної гендерної ролі, іноді важливіші, ніж об'єкт прихильності. Цим і пояснюється значимість думки однолітків власної статі. І. Кон наводить приклад “епідемії закоханості”: коли в класі з'являється пара, то обов'язково закохуються всі. Інтимна близькість так само може бути засобом самоствердження.

5. *Поширеність гомоеротичних почуттів.* Підліток має потребу в сильних емоційних прихильностях. Але психологічна близькість до осіб протилежної статі проблематична у зв'язку з власною незрілістю й численними соціальними обмеженнями. Також в підліткових еротичних контактах більшу роль грають ситуативні фактори. А до причин, названих Коном у 1989 році, сьогодні варто додати моду, що поширюється масовою культурою, на гомосексуальність. Гомоеротичні почуття в підлітковому віці найчастіше епізодичні й до кінця пубертатного періоду припиняються (в 15-16 років).

Однією із основних ознак, через які виявляється зріла гендерна ідентичність, є наявність в особистості гетеросоціальності. Набуття гетеросоціальності у підлітків молодшої групи відбувається більш успішно в одностатевих групах, а у старших підлітків – у різностатевих. В одностатевих групах реалізується потреба в гомонізації (А. Лічко, В. Каган), тобто тяжіння до утворення однорідних за статтю груп. Ця потреба є домінуючою в молодшому підлітковому віці (Т. Драгунова). Іншою ознакою зрілої гендерної ідентичності є відповідність біологічної статі та гендерної ролі.

Відповідно до концепції Е. Еріксона, гендерна субкультура підлітків, як характеристика соціокультурного середовища, визначає формування гендерної ідентичності. Носієм гендерної субкультури підлітків є підліткова група однолітків у тій трансформації гендерної культури суспільства, в якій вона здатна засвоюватись підлітками. У підліткових групах механізм гендерної ідентифікації тісно пов'язаний з конформізмом та загальними особливостями спілкування підлітків. Тут створюються такі умови засвоєння гендерної ролі, коли гендерна поведінка диктується групою, до якої належить підліток. Ідентичність з групою набуває виключно великого значення для підлітка, який тепер може виявити істинно релігійне поклоніння перед прийнятими групою правилами і

нормами. Тиск з боку однолітків набуває для підлітка неподоланності. Механізм гендерної ідентифікації в умовах підліткової групи включає ряд факторів. По-перше, в підліткових групах до механізму гендерної ідентифікації включається принцип більшої схильності відповідати прикладові схожого на нас індивіда, ніж несхожого (Роберт Чалдіні), що є умовою більш ефективного засвоєння підлітками відповідних гендерних ролей. Прагнення відповідати стандартам групи однолітків є природною формою поведінки індивіда цього віку.

До механізму гендерної ідентифікації в підліткових групах включається також принцип “ми” і “вони” (Г. Андреева, Б. Поршнев), завдяки якому виникає надзвичайно важливе для формування гендерної ідентичності почуття належності до своєї статі. У групах однолітків статево-рольова поведінка стає одним з головних параметрів оцінки підлітка [5].

У теоретичних дослідженнях виділяються вікові особливості формування гендерної ідентичності підлітка (Л. Віготський, Е. Еріксон, Дж. Марсія, М. Мід і Р. Бенедикт.). Проблема гендерної ідентифікації підлітків вивчалася в рамках сексології й сексопатології (В. Каган, І. Кон, В. Агеєв і ін.), психології й педагогіки (Ю. Альошина, А. Волович, Т. Юфірова, Т. Араканцева, Є. Дубовська, І. Романова, Е. Іжванова і ін.). Як предмет сучасних досліджень виступають система образів гендерної ідентифікації (В. Ситніков), особливості гендерної соціалізації в родині (Н. Наумов).

Н. Городнова, І. Романова і Н. Радіна вважають, що особливістю формування гендерної ідентичності у старших дошкільників є когнітивний дисонанс, суть якого полягає в когнітивній орієнтації на маскуліність із емоційною перевагою фемінності. “За необхідністю, сприймаючи когнітивні установки маскуліно-орієнтованої культури, хлопчики й дівчатка формують подібні емоційні установки сприйняття статі (“Дівчата краще хлопчиків”), які, однак, мають різне значення для особистісного розвитку й формування відносин між статями (у хлопчиків “Хлопчики гірше дівчаток, і я поганий”, у дівчаток “Дівчатка краще хлопчиків, і я гарна”)[5]. В. Каган відзначає, що негативне сприйняття себе у хлопчиків пов’язано також із негативним відношенням до їх маскуліної поведінки.

Однією із основних ознак, через які виявляється зріла гендерна ідентичність, є наявність в особистості гетеросоціаль-

ності, набуття якої в підлітків молодшої групи відбувається більш успішно в одностатевих групах, а в старших підлітків – у різностатевих. В одностатевих групах реалізується потреба в гомонізації (А. Лічко, В. Каган), тобто тяжіння до утворення однорідних за статтю груп. Ця потреба є домінуючою в молодшому підлітковому віці (Т. Драгунова).

У старшому підлітковому віці набуття гетеросоціальності більш успішно відбувається в різностатевих групах однолітків як взаємодія між протилежними статями у формі побачень (Ф. Райс). Міжстатеві стосунки всередині групи є особливо важливими в той період формування гендерної ідентичності, який Дж. Маршу назвав періодом розмитої ідентичності, коли підліток перебуває на шляху пошуку, експериментування, накопичення інформації, досвіду. У період формування в індивіда сексуальної системи, коли в ній ще не сформовані механізми гальмування й репродуктивні настановлення особистості, простір всередині групи однолітків є умовою створення таких міжособистісних стосунків, за яких не придушується статевий потяг як такий, а навпаки, підліткові прищеплюються педагогічно прийнятні способи його задоволення.

Адаптованість особистості до трансформацій, що відбуваються в гендерній культурі суспільства, зокрема, у гендерних ролях, є ознакою зрілої гендерної ідентичності. Соціальний прогрес, демократизація стосунків між статями, стирання меж між “чоловічими” і “жіночими” професіями змінюють також нормативні уявлення про гендерні ролі. Відповідність гендерної поведінки цим змінам визначається як переорієнтація індивідів зі стереотипно-традиційних маскулінно-фемінних на андрогінні гендерні ролі. Андрогінний гендерний тип, який сформувався в умовах трансформації суспільства, є більш адаптованим до розумів соціального середовища. Отже, формування зрілої гендерної ідентичності означає формування андрогінного гендерного типу особистості.

Однак завершення формування гендерної ідентичності відбувається лише в юнацькому віці. Особливе значення в підлітковому віці і юності має збільшення інтересу до сексуальної поведінки. Одним із важливих способів підтвердження гендерної ідентичності в цей період є уява й фантазії на сексуальні теми. Особливий аспект проблеми – диференціація

сексуальних ролей, тобто нормативних для даної статі правил і зразків сексуальної поведінки. У традиційних суспільствах система гендерних ролей звичайно відрізняється твердістю й визначеністю, хоча вона аж ніяк не однакова в різних культурах. У сучасному суспільстві, у зв'язку з емансипацією жінок, кризою мужності, традиційна диференціація статевих ролей переживає радикальне ламання. Цей процес неоднаково протікає в різних соціально-економічних середовищах.

Аналіз теоретичних робіт свідчить про те, що гендерна ідентичність є аспектом самосвідомості особистості, пов'язана з усвідомленням себе представником певної статі. Загальна Я-концепція, формуючись у підлітковому віці, пов'язана із знаходженням почуття дорослості – відповідальності за свої вчинки, усвідомлення їх. У силу специфічності гендерної соціалізації для підлітків чоловічої й жіночої статі вона спричиняється розходженням проявів особистісних особливостей у підлітків з різними типами гендерної ідентичності.

Складність вивчення особливостей маскулінності/фемінності підлітків, як, втім, й інших компонентів гендерної ідентичності особистості, пов'язана з тим, що існуючі раніше традиційні зразки маскулінності/фемінності у сучасних умовах багато в чому змінилися та продовжують мінятися. Це створює серйозні труднощі для підлітка, що намагається інтегрувати в особистості різні соціальні ролі, зразки поведінки й риси. Підліток, вибудовуючи власну картину миру, свій новий образ-Я, не обмежується пасивним засвоєнням гендерних норм і ролей, а прагне самостійно й активно осмислювати та формувати свою гендерну ідентичність (Л. Бизова, Д. Воронцов, Є. Іжванова).

Соціалізація – процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище. Відповідно, гендерна соціалізація – процес засвоєння особистістю гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям. Аналіз робіт авторів, які займаються проблематикою гендерної соціалізації, вказує на те, що вплив агентів гендерної соціалізації (родини, однолітків, школи, засобів масової інформації) на хлопчиків і дівчаток неоднаковий (В. Єремєєва, Є. Іжванова, Л. Попова, Є. Ярская-Смірнова). У результаті цього в підлітка формуються маскулінні, фемінні й

андрогенні характеристики особистості (С. Бем, Г. Крайг, Ш. Берн, О. Лопухова, Т. Бендас).

Основним інститутом первинної соціалізації особистості є родина. Батьки, незалежно від власної статевої приналежності й статі дитини, по-різному впливають на процес гендерної ідентифікації (Я. Коломінський, М. Мелтсас, О. Калина, А. Холмогорова, Н. Харламенкова, Ю. Набіулліна, Л. Парукова). Сучасними проблемами родини як інституту гендерної соціалізації є відокремлення батьків з дітьми від інших поколінь, втрата репродуктивної ролі родини й шлюбу (О. Козлова, Г. Силласте, С. Голод), поширення гендерного “контракту батька без дітей” (О. Ключко). Особливо гостро дефіцит батьківської уваги, статеворольових зразків поведінки проявляється в підлітковому віці, що згодом приводить до неадекватності гендерних зразків, апатії, депресії, відхиленню від контактів через непевність у власній ідентичності (А. Захаров).

У сучасній соціальній психології відсутня єдина теорія гендерної соціалізації, існують кілька теорій, кожна з яких має як сильні, так і слабкі сторони. Прихильники психоаналітичної теорії ідентифікації, яка сходить до поглядів З. Фрейда, думають, що дитина несвідомо ідентифікується з образом дорослої людини своєї статі, найчастіше батька або матері, і потім копіює його поведінку [4].

Первинна гендерна соціалізація дитини починається буквально з моменту народження. Як тільки хто-небудь (звичайно фахівець-акушер) повідомляє: “Народився хлопчик!” або “Народилася дівчинка!”, – запускаються соціальні механізми, які згодом будуть впливати на формування гендерної ідентичності дорослої людини.

Так, Ш. Берн виділяє чотири стадії встановлення гендерної ідентичності: гендерну ідентифікацію (віднесення дитиною себе до тієї або іншої статі); гендерну константність (розуміння, що гендер постійний й змінити його не можна); диференціальне наслідування (бажання бути найкращим хлопчиком або дівчинкою) і гендерну саморегуляцію (дитина сама починає контролювати свою поведінку, використовуючи санкції, які застосовує до самого себе) [2].

С. Томпсон виділяє в ранньому розвитку гендерної ролі три етапи: 1) дитина довідується, що існує дві статі; 2) вона включає себе в одну із цих категорій; 3) на її самовизначення вона керує

своєю поведінкою, вибираючи й віддаючи перевагу новим формам поведінки [4].

Але, як відзначає І. Кон, дитина – не пасивний об'єкт гендерної соціалізації. Опираючись на неузгодженість дій своїх вихователів, дорослих і однолітків, і власний життєвий досвід, вона вибирає із запропонованих їй зразків щось своє. На рівні культури статеві ролі існують у контексті певної системи статевої символіки й стереотипів маскуліності та фемінності. Прийняття й засвоєння індивідом певної статевої ролі дає йому статеvu ідентичність, з якої надалі співвідносяться само-свідомість особистості і всі властивості його поведінки.

Як бачимо, стислий теоретичний огляд показує, що гендерна проблематика, досить велика, динамічно розвивається. Але лише початок багатогранної наукової праці з вивчення гендерної ідентичності та соціалізації. Гендерна соціалізація та розвиток гендерної ідентичності особистості – це складні й різноманітні процеси, які підкоряються багатьом закономірностям, і на їх шляху можуть виникати багато суперечностей. Знання цих закономірностей може допомогти уникненню суперечностей розвитку. Це шлях не лише до гармонійності розвитку гендерної сфери людини, а й до гармонійності особистості зокрема.

Список використаних джерел

1. Алексеєва А.В. Психологічна стаття як чинник становлення особистісної ідентичності у юнацькому віці: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2006. – 19 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология.-СПб: Питер, 2005.
3. Говорун Т.В., Кікінеджи О.М. Гендерна психологія. – К: Академія, 2004.
4. Горнотай П.П. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: К.І.С., 2004. – С.132-156.
5. Городнова Н.М. Соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07/ Київський міський пед. ун-т. ім. Б.Д. Грінченка, – Київ, – 2006. – 22 с.
6. Ижванова Е.М. Развитие полоролевой идентичности в юношеском и зрелом возрастах: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.13/ Московский гос. ун-т. им. Ломоносова. – М., 2004. – 19 с.

7. Кон. И.С. Подростковая сексуальность на пороге 21 века. – <http://sexology.narod.ru/book>.
8. Радина Н.К. Перешенкова Е.Ю. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков// Вопросы психологии – 2006. – №5. – С. 49-59.
9. Рымарев Ю. Личностные особенности подростков с различной гендерной идентичностью: Автореферат. дис... канд. психол. наук: 19.00.01/ Кубанский гос. ун-т. – К., 2006. – 22 с.
10. С്മьордова К.В. Вплив агентів гендерної соціалізації на формування гендерної ідентичності підлітків// Соціально-педагогічні аспекти збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді в Україні: матеріали всеукраїнської студ. наук. практ. конф. (12-13 квітня 2007 року). – Мелітополь, 2007. – С. 70-76.

The article is devoted to the problem of gender identity and gender socialization of teenagers, the concept vehicle of category is exposed, the attitudes of native and foreign research workers to the study of gender identity and teenagers' socialization are given.

Key words: gender identity, gender socialization, teenager, stages, feminism, masculinity, androgynity, psychological features.

Отримано: 16.10.2008.

УДК 159.947.3

В.Ю. Шелков

Особенности развития психичной саморегуляции при синдроме профессионального выгорания

У статті висвітлені основні особливості розвитку психичної саморегуляції в осіб, які схильні до синдрому професійного вигорання.

Ключові слова: синдром професійного вигорання, психічна саморегуляція, емоційний досвід.